
MİLLİYETÇİLİĞİN ÇOĞUNLUK VE AZINLIK HALLERİ

*Hüseyin KALAYCI * Maltepe Üniversitesi*

20. yüzyılın başlarında pek çok sosyal bilimci, etnisite ve milliyetçiliğin önemini yitireceğine ve sonunda modernleşme, sanayileşme ve bireyselleşmenin bir sonucu olarak yok olacağına inanmaktaydı. Ancak zaman içinde etnisite ve milliyetçilik önemini yitirmediği gibi aksine daha merkezi bir konuma geldi. Milliyetçiliğin, modernleşmenin atlatılması gereken bir hastalığı olarak görülmesi ve bir gün ortadan kalkacağına inanılması nedeniyle milliyetçilik üzerine önceleri pek fazla akademik çalışma yapılmazken, 1990'larda beliren etnik hareketlilik, milliyetçiliği sosyal bilimlerin gözde konularından biri haline getirmiştir. Her ayrılıkçı hareketle bir siyasal örgütlenme modeli olarak meşruluğu biraz daha aşınan ulus-devlet, bu ayrılıkçı hareketlerin hedefindeki devlet modeli olunca yeni bir isimle yeniden üretilmektedir. Bu nedenle milliyetçilik siyasal işlevini sürdürmekte hem de ulus-devlet hâkim devlet modeli olmaya devam etmektedir.

Milliyetçilik doktrini değişim olgusunu içerir, bu nedenle farklı milliyetçilikler olduğu gibi bir ülkedeki milliyetçilik de zaman içinde değişiklikler gösterebilir. Özellikle Yugoslavya'da baş gösteren etnik/ulusal savaşlardan sonra milliyetçilik dar görüşlü ve gerici bir ideoloji gibi algılanmaya başlanmıştır. Şimdilerde dışlayıcı bir nitelik kazanan milliyetçiliğin geçmişte dahil etmenin bir aracı olmuş olması milliyetçiliğin tek, tutarlı ve genelleştirilmiş bir inanç sistemini temsil etmediğinin en önemli göstergesidir. Milliyetçiliğin evrensel ilkelerinin bulunmaması, farklı tarihsel ve toplumsal bağlamlara bağlı olarak farklı ve zıt ideolojilerle bağdaştırılmasına neden olur (Nieguth,

* Yrd. Doç.Dr., Maltepe Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler ve AB Bölümü (İngilizce)

1999: 157). Bu nedenle milliyetçilik bazen şiddet ve hoşgörüsüzlük üreten mutlakıyetçi bir inanç olarak kendisini tanımlayabiliyor, bazen de liberal bir yapı kazanarak eşit vatandaşlar topluluğunda bireysel özgürleşme biçimi olarak kendini sunabiliyor (Brown, 1999: 281). Milliyetçiliğin, insanoğlu için adalet ve güvenlik anlamına gelen olumlu bir yüzü olduğu gibi, baskıcı, yabancı düşmanı ve liberal karşıtı olumsuz bir yüzü de var, bu yüzden birbirine zıt şekillerde yorumlanabiliyor (Appadurai, 2000: 129). Hans Kohn ve John Plamenatz, biri reaksiyoncu, baskıcı, diğeri ise liberal, çoğulcu ve hoşgörülü olmak üzere en az iki tip milliyetçiliğin bulunduğu dikkat çekiyorlar (Caney, 1997: 364-365). Ama en önemlisi hem ayrılıkçı hareket hem de devletin bütünlüğünü koruma mücadelesi milliyetçilik olabiliyor. Milliyetçilikler arasındaki tüm bu farklılıklara rağmen milliyetçiliğin nihai hedefinin ulus-devletini kurmak olduğu söylenebilir.

İdeoloji ve hareket olarak milliyetçilik on sekizinci yüzyılın sonunda ortaya çıkmış bir olgudur. Benzer şekilde ulus-devlet de siyasal bir norm olarak modernidir. Modern devletler sistemi 1648 yılındaki Vestfalya Antlaşmasıyla ortaya çıkmış, ancak 19. yüzyıla kadar bu devletler "ulus-devletler"e dönüşmeye başlamamıştır, dolayısıyla bir ulus-devlet sistemi belirmemiştir. Ulus-devlet sistemi üç sosyal ve siyasi yeniliğin -devlet, ulus ve egemenlik- birleşmesiyle doğmuştur. Ulus-devletin doğuşunun sebepleri her ne olmuş olursa olsun, başarısı tartışılmazdır. "Ulus olma", Avrupa'dan Amerika'ya, oradan da tüm dünyaya yayılarak egemenliğin evrensel formu haline gelmiştir (Billig, 2002: 32-33).

Modern devlet ulus-devlet biçiminde örgütlenmiştir; krallık, cumhuriyet, federasyon ya da üniter devlet olmaları bu gerçeği değiştirmiyor. Modern dünyanın bir "uluslar dünyası" olması, hatta federasyonların bile ulusların federasyonu olması, siyasete ve devlete meşruluk veren tek şeyin milliyetçilik olmasına neden olmuştur (Smith, 2002: 171). Ulus-devlet iki kavramı, ulusu ve devleti içinde barındıran siyasal bir örgütlenme biçimidir. Ulus, ulus-devlet ve milliyetçilik eş zamanlı olarak ortaya çıkmamıştır. Kurumsallaşmış siyasal iktidar ulus-devlet yapısı içinde örgütlendikten sonra, kendisine bu çerçeveyi kapsayacak bir meşruiyet temeli yani ulusu oluşturmuş ve bu temeli yaygınlaştıracak bir siyasal akımı, milliyetçilik akımını ortaya çıkarmıştır. Yani ulus-devlet, erkini ulus adına kullandığını iddia eden ve yarattığı zorlamayı bu gerekçeyle haklı gösteren bir iktidar türünün hem kavramsal hem de aygıtsal görünümüdür.

Özellikle 90'lı yıllarda milliyetçilik ve ulus ile ilgili literatürde zengin bir kaynak oluşmuştur, ancak bu makalede hepsine birden değinmemiz mümkün olmadığından Ernest Gellner, Benedict Anderson, Eric Hobsbawm,

Michel Billig ve Anthony Smith gibi belli başlı kuramcılarının çalışmalarına yer vereceğiz.

Milliyetçilik üzerine son dönemde geniş bir literatürün belirmiş olmasına rağmen genel bir milliyetçilik teorisinden bahsetmek mümkün değildir. Ne ulusun ne de milliyetçiliğin tanımında genel bir mutabakattan bahsedilebilir, bu nedenle her iki kavramın muğlak ve birbiriyle çelişen anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Fakat, ulus ve milliyetçilik konusundaki hâkim kuramların (örneğin Gellner, 1983; Hobsbawm, 1990; Kedourie, 1993; Smith 1986; 1995), hatta kadınlar tarafından yazılanların bile (Greenfeld, 1992) cinsiyet ilişkilerini göz ardı etme noktasında ortaklaştıkları rahatlıkla söylenebilir (Yuval-Davis, 2003: 18). Ulus ve milliyetçilik kamusal siyaset alanının bir parçası olarak ele alındığı için, kadınların bu alandan dışlanması, milliyetçilik tartışmalarından dışlanmalarını beraberinde getiriyor.¹ Ama milliyetçiliğin ulusal dayanışmaya yaptığı vurgu, ulus kimliğinden dışlanarlarda bile dahil edildikleri ve eşit oldukları yanılsaması yaratıyor. Milliyetçilik ideolojisi, etnik, cinsel (kadın erkek ve heteroseksüel-eşcinsel), dinsel ve sınıfsal farklılıkları ve eşitsizlikleri saklamaya yarayan bir kap işlevi görüyor ve gücünü de birçok zaman bu hiyerarşik ve eşitsiz yapıyı saklama becerisinden alıyor. Ayrıca milliyetçilik, bir vatandaşın sahip olması gereken en önemli erdemini ulusa sadakat olduğunu o kadar sık yineliyor ki, bu eşitsizliğin ya da dışlanmışlığın dile getirilmesi ihanetle damgalanarak savuşturuluyor. Oysa ulus-devlet belli bir ulusa ait olmayanların dışlanmasının kurumsallaşmasıdır. "Ulus"un ferdi olarak düşünülen herkes, onun üstünlüğünü, seçkinliğini ve kalitesini paylaşır ve bunun sonucunda, tabakalara ayrılmış bir ulusal nüfus esasen homojen olarak algılanır, statü ve sınıf çizgileri yapaydır. Bu ilke tüm milliyetçiliklerin temelinde yatar (Greenfeld, 1992: 7; Yuval-Davis, 2003: 49).

Milliyetçiliğin ve ulus-devletin modernizmin ilericiliğiyle özdeşleştirilmesi, ulus-devlet eleştirilerinin gericilikle savuşturulmasını sağlamıştır. Örneğin Türkiye'de, kendisini sosyal demokrat olarak tarif eden bazı siyasi partilerin ve grupların da ulus-devlete yöneltilen eleştirilere karşı ortak tutumu, ulus-devletin ilerici olduğu, öyleyse ulus-devleti istemeyenlerin gerici olduğu şeklinde karikatüraldir. Özellikle ulus-devletin refah devleti anlayışıyla ilişkilendirilmesi, ulus-devlet karşıtlarının neo-liberallikle "suçlanmalarına" neden

¹ Kennedy ve Mendus'un da gözlemediği gibi, Adam Smith'ten Hegel'e, Kant'tan Mill'e, Rousseau'dan Nietzsche'ye kadar birbirine taban tabana zıt düşünürlerin nedense kadın konusuna yaklaşımı şaşırtıcı derecede benzerlikler gösteriyor (Kymlicka, 1997: 223). Hepsinde de, kadın cinsinin, evrensel olmayan ve duygusal doğası nedeniyle özel alana hapsedilmesi uygun görülüyor ve özel-kamusal ikili karşıtlığı nedeniyle kadınların siyasetten dışlanması mümkün oluyor. Toplumsal sözleşmenin hiçbir klasik teorisi, eşitliği vaat ettikleri halde kadınları içermiyor (Pateman, 1988: 2).

olur, oysa küreselleşme ya da neo-liberal politikalar dünyaya hâkim olmadan önce de birçok ulus-devlet refah devleti olmaktan çok uzaktır.

Milliyetçiliğin modern teorisinin temsilcileri olarak kabul edilen Gellner, Hobsbawm ve Anderson ulusu ve milliyetçiliği modern koşulların ürünü olarak görürler. Milliyetçiliğin olumsuzluğunu vurgulayan bu üç yazarın da aydınlanmanın ilerlemeci geleneğine uygun bir yaklaşıma sahip oldukları söylenebilir. Gellner, Anderson ve Hobsbawm için, uluslar ebedi ve evrensel bir olgu olmayıp, moderndir ve Avrupa tarihindeki belli gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Üç yazar da, ulus ve milliyetçiliği bütünüyle modern toplumsal şartların bir ürünü olarak ele alırlar. Bize göre de, ulusal kimliklerin siyasal-tarihsel olumsuzluklar (*contingency*) olarak görülmesi daha doğru olur.

Ulusların ve milliyetçiliğin tamamen modern ve olumsal olgular olduğuna ilişkin en güçlü açıklamaların başında hiç şüphesiz Gellner'in sanayi toplumu teorisi gelir. Milliyetçiliği sanayi toplumuyla ve onun üretim biçimiyle ilişkilendiren Gellner, milliyetçiliğin yükselişini sanayi devriminin sonucuyla ve modern dönemin devlet oluşumuyla açıklamaya çalışır. Ona göre, sanayileşme büyük bir coğrafi hareketliliği, becerilerin standartlaştırılmasını ve daha etkin bir eğitim sistemini gerektirir. Modern sanayi, mesleki ve coğrafi yönden hareketli, okur-yazar ve teknolojik bakımdan donanımlı, eğitilmiş bir iş gücüne ihtiyaç duyar ve modern devlet kitlesel, kamusal, zorunlu ve standart eğitim sistemini destekleme yoluyla böyle bir iş gücünü sağlayabilme yetisine sahip tek ajandır (Gellner, 1983: 35-38; Smith, 2002: 32). Çok sayıda insanın aynı ekonomik ve siyasi sistemin katılımcısı hale geldiği modern sanayi toplumunda eskisi gibi akrabalık ideolojisi, feodalizm ve din bu insanları etkin bir biçimde örgütleyemez. Bu toplumsal bölünmüşlüğü üstesinden gelebilecek, bireyler arasında sadakat ve uyum yaratabilecek ve kültürel homojenliği sağlayabilecek yeni bir ideolojiye ihtiyaç vardır ve bu işlevi milliyetçilik üstlenir. Milliyetçilik, sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte köklerinden koptuklarını ve savrulduklarını düşünen insanlara güvenlik ve bir istikrar vaat eder, modernliğin getirdiği birey ile toplum arasındaki boşluğu kapatma işlevi görür (Eriksen, 2004: 159-160). Gellner için, kültürel homojenleşme demokratik ihtiyaçlardan çok ekonomik nedenlerden kaynaklanır.

Gellner, milliyetçiliğin ulus-devletler çağına ait olduğunu ve ulus-devletler olmadan milliyetçiliğin var olamayacağını belirtir. Milliyetçiliği "etnik sınırların politik sınırlara ters düşmemesini gerektiren ve özellikle de belirli bir devletteki etnik sınırların, ... iktidar sahiplerini diğerinden ayırmamasını... ve bu yüzden de devlet ve kültürün birleşmesini gerektiren bir siyasi meşruiyet teorisi" şeklinde tanımlayan Gellner (1983: 1, 36), milliyetçiliğin öncelikle siyasi olanın ulusal olan ile örtüşmesi gerektiğini savunan siyasi bir

ilke olduğunu ileri sürer. Modern toplumların aksaksız işleyebilmeleri için kültürel ve dilsel homojenliğe duydukları ihtiyacı (Gellner, 1983: 139-140), Gellner'ın bir başka kitabında "kültürel benzerliğin toplumsal bağın temeli olduğunu muhafaza eden bir siyasi ilke" olarak tanımladığı milliyetçilik karşıları (Gellner, 1997: 3). Bu siyasi ilke açık bir biçimde her ulusun kendi ulus-devletine sahip olması gerektiğini ifade eder. Milliyetçiliğin temel ilkesi "ulusal bir kültür ile özdeşleşmiş ve onun korunmasına adanmış ulus-devletin doğal bir siyasi birim olduğu inancıdır" (Gellner, 1993: 409; Billig, 2002: 30) Böylelikle Gellner'ın milliyetçilik anlayışı, milliyetçiliği ulus-devletle ilişkilendirir ve devlet ve kültürün evliliğini gerektirir (Gellner, 1997: 50-51).

Ulus-devlet, diğer pek çok siyasi sistemin aksine, siyasal sınırların kültürel sınırlarla örtüşmesi gerektiğini varsayan bir ideolojiye dayanır. Ulus-devlet, belli sınırlar içinde meşru olarak güç kullanma hakkına sahip, kültürel homojenleştirme ile yönetimi altındaki kişileri birleştirme amacını güden modern bir devlet yapısıdır (Guïberneau, 2004: 132). Ulus-devlete özgü olan şey ise, temsil ettiği gücün inanılmaz yoğunluğudur (Eriksen, 2004: 166). Ulusal kültür ortak bir dile dayanmak zorundadır, yani, siyasal, sosyal, ekonomik ve eğitim-sel kurumlar belli standart ortak bir dilde işletilmek zorundadır. Belli bir etno-kültürel grubun dili ve nihai olarak da kültürü ulusal dil ve kültürün çekirdeği olarak seçilmiş olur. Diğer etno-kültürel gruplar nihai olarak egemen etno-kültürel grubun olan bu ulusal kültürle bütünleşmek zorundadır (Tok, 2003: 228-229). Gellner'ın analizinde, etnisite "verili" değildir, devletin kendi inşasıdır. Milliyetçilik, siyasal ve kültürel birimlerin uyumlu olmasını, siyasal toplumların kültürel olarak homojen olmasını gerektirir ancak; çok az devlet kültürel olarak homojen olduğundan, ulus-devletler kültürel homojenliği sağlamak için azınlıklara çoğu zaman asimilasyondan soykırıma varana kadar çeşitli baskı politikaları uygulamak durumunda kalır.

Gellner'ın, milliyetçiliğin yükselişini temelde ekonomik nedenlerle ilişkilendiren yaklaşımı, itiraf etmese de Marksist teoriye benzer. Klasik Marksizm, milliyetçiliği, ulusal ekonomik sınırları çizen, bu sınırlar içinde ulusal dayanışmayı gerçekleştiren bir ideoloji olarak değil, toplumların gelişme aşamalarında içsel bir şekilde ve kendiliğinden ortaya çıkan bir ideoloji olarak düşünür. Milliyetçiliği, sorunlu, dışlayıcı ve egemen sınıfların kendi çıkarlarını topluma dayattıkları bir egemenlik kurgusu olarak düşünen Marksizm için milliyetçilik, tarihsel aşamalar dizgesindeki aşılması gereken bir aşamaya tekabül eder (Boztemur, 2006: 162). Milliyetçiliği "sanayi toplumunun" gelişimi ile ilişkilendirirken Gellner da Marksizm gibi milliyetçiliği tarihteki bir aşama olarak tarif eder. Gellner'ın teorisiyle Marksizm arasındaki en belirgin farklılık, Gellner milliyetçiliği sanayileşmeyle ilişkilendirirken Marksistler

milliyetçiliği kapitalizmle bağlantılıdır. Gellner, milliyetçiliğin doğrudan doğruya sınıf çatışmalarının sonucunda doğan bir ideoloji olarak görülemeyeceğini, devletin yönetsel yeteneklerinin gelişmesi ve kapitalist üretim biçiminin dünyaya yayılmasının sonucu olduğunu vurgulamaktaysa da (Gellner, 1983: 1-5; Boztemur, 2006: 162), teorisi yine de Marksizme çok uzak değildir. Ancak milliyetçiliği sanayileşmenin bir sonucu olarak tarif etmek, günümüzdeki sanayileşmemiş, tarım ülkelerindeki milliyetçiliği açıklamakta yetersiz kalmaktadır (Armstrong, 1982: 134; Kellas, 1998: 55).

Konstrüktivist ve tarihselci bir yaklaşıma sahip Benedict Anderson (1983) da diğer modernist yazarlar gibi milliyetçiliği, Avrupa tarihinin belirli bir döneminde ortaya çıkmış bir hareket olarak görür. Anderson, Gellner gibi, ulusların kültürel grup ve devlet arasında bir bağ kurmaya çalışan ideolojik yapılar olduğunu ve kendi geçmişlerini belirleyen hanedanlık devletleri ya da akrabalığa dayalı topluluklardan daha farklı bir düzene sahip soyut topluluklar yarattıklarını belirtir (Eriksen, 2004: 153). Ulus-devletin doğuşunu doğrudan doğruya kapitalizmin doğuşuna bağlayan Anderson (1983), "kapitalizm, teknoloji ve insanın dinsel çeşitliliğe olan mahkûmiyetinin birbiriyle buluşmasının, yeni bir cemaat tarzının hayal edilmesini mümkün kıldığını ve bu yeni tarzın modern ulusların temel morfolojisini hazırladığını" öne sürerken milliyetçiliği modern bir hareket olarak düşünür. Anderson'a göre, uluslar, sadece teknolojik yenilikler "matbu kapitalizmi" (*print capitalism*) kurduğunda, okuma-yazma seçkin sınıftan öteki sınıflara yayıldığında ve insanlar klasik dinsel diller yerine kendi dillerinde gazete vb. yayınları okumaya başladıklarında ortaya çıkabilir. Anderson, milliyetçiliğin özelliğini siyasal bir ideoloji olarak değil de dinsel özellikleri olan kültürel sistem olarak vurgular² (Kellas, 1998: 57), bu nedenle seküler bir sürecin sonrasında oluşmuş olan ulus, dinsel tahayyüller ile de yakın ilişkide bulunur. Yazar, bu duruma örnek olarak milliyetçi tahayyülün ölüm ve ölümsüzlükle biraz fazla ilgilenmesini verir - Meçhul Asker mezar ya da anıtları-. Anderson, ulusal kimliğin bizi, mevcudiyeti sanki hatırlanmayacak kadar eskilere ve sonsuz bir geleceğe uzanan bir şeye bağlayarak, ölümsüzlük fikrine alıştırdığını söyler.

Ulusun modern bir oluşum olduğunu savunan düşünürlerden olan Hobsbawm'a göre ulus-devlet, kapitalist ekonomik sistemin belirli bir aşamasındaki unsurlarından biridir. Kapitalizmin 19. yy.daki biçimi ulus-devleti ge-

² Kellas'a göre, milliyetçiliğin nasıl evrildiğine dair yeni bir perspektif sunsa da Anderson'un ulus tanımı ve milliyetçiliğin ortaya çıkışını tarif edişinde bazı belirsizlikler bulunur. Ulusların diğer toplumsal kategoriler ve kimliklerden daha "hayali" olmadıklarını söyleyen Kellas, Anderson'un teorisinde, milliyetçiliğin toplumsal önkoşullarının belirsiz olduğunu savunur, buna örnek olarak da ulusları yarattığı söylenen matbaacılığın aynı şekilde ulusları yıkabileceğini gösterir (Kellas, 1998: 59).

rektirmiştir (Hobsbawn, 1977: 3). Yazar, geleneklerin, eski olanların yeni koşullara uyarlanmasıyla tamamen iradi olarak yaratılan ve icat edilenler olmak üzere iki tür olduğunu savunur. Geleneklerin icat edilmesine hızlı toplumsal dönüşüm dönemlerinde rastlanır. Hobsbawn'a göre, sanayideki hızlı gelişmenin ortaya çıktığı 1870-1914 döneminde üç tür geleneğin icat edildiği söylenebilir. Bunlardan ilki, somut ya da soyut topluluklara aidiyet duygusunu ve toplulukların içsel türdeşliğini oluşturan ya da simgeleyenler; ikincisi, kurumları, statüleri ve otorite ilişkilerini oluşturan ya da meşrulaştırıcılar; üçüncüsü de toplumsallaştırmaya yönelik inanç ve değer sistemlerini oluşturanlardır (Hobsbawn, 1983: 263). Bu üç grup yaratılan gelenek içinde en dikkate değer olanı birincisidir. Hızlı gelişmenin gözlemlendiği dönemde bu guruba giren geleneklerle simgelenmeye çalışılan ve ifade/temsil edilen genel toplumsal kategori "ulus" olarak belirginleşmektedir. Dolayısıyla yazar, yaratılan gelenekleri hızlı toplumsal dönüşüm dönemlerinde sınıfsal çatışmaları aşarak toplumsal bütünlüğü sağlayabilmek ya da koruyabilmek için, bu bütünlüğün korunmasında yararlı olan sınıflarca oluşturulan kurgular olarak görmektedir. Bu çerçevede milliyetçilik toplumsal bütünlüğü korumaya yönelik bir siyasi akım, ulus da toplumsal bölünmüşlükleri aşmak için bu akımın icat ettiği bir kurgudur (Hobsbawn, 1992: 13).

Benedict Anderson, dilsel milliyetçiliğe odaklanırken, Eric Hobsbawm daha çok etnik milliyetçilikle ilgilenir. Milliyetçiliğin Marksist tarihçisi olarak tarif edilen Hobsbawm'ın çalışmalarında milliyetçilikten bahsetme biçimi onun ne denli milliyetçilik karşıtı olduğunu ortaya koyar. Hobsbawm, "milliyetçilik" terimini, Gellner gibi, "esasen politik birim ile millî birimin uyumluluğunu öngören bir ilke" anlamında kullanır ve ulusu, ne asli ne de değişmez bir toplumsal birim olarak görür (Hobsbawm, 1995: 23-24). Ulus, ancak belli bir modern toprağa dayalı devletle, "ulus-devlet"le ilişkilendirildiği kadarıyla bir toplumsal birimdir; bununla ilişkilendirilmedikçe ulusu ve milliyeti tartışmayı gereksiz bulur. Tıpkı Gellner gibi Hobsbawm da, milliyetçiliğin bazen önceden var olan kültürleri ulusa çevirdiğini bazen de ulusları icat ettiğini ama çoğu zaman önceden var olan kültürleri tamamen yok ettiğini ileri sürer. Biz de Hobsbawm ve Gellner gibi, milliyetçiliğin uluslardan önce geldiğini, ulusların devletleri ve milliyetçilikleri yaratmadığını, milliyetçiliğin ulusları ve devletleri yarattığını düşünmekteyiz (Hobsbawm, 1995: 24; Gellner, 1983: 55).

Anthony Smith ise, "bir ulusun özerklik, birlik, kimlik kazanmasına ve bunları idame ettirmesine yönelik ideolojik bir hareket" (Smith, 1991: 72) olarak tanımladığı milliyetçiliğin modern bir olgu olduğu konusunda "modernistlerle" aynı fikirde olsa da, milliyetçiliğin modern dönemde ortaya çıkmayıp hep var olduğu ve temelde etnik-kültürel bir paradigmadan ilham

aldığını söyleyerek modernist milliyetçi teorisinin ilerlemeci perspektifinden ayrılır (Yıldırım, 2006: 187). Ona göre milliyetçilik, “çağın ruhu” nun bir parçası olduğu kadar aynı ölçüde daha eski motif, tahayyül ve fikirlere de bağlıdır (Smith, 2004: 118). Bir ideoloji ve bir dil olarak 18. yüzyılın sonlarına doğru siyasi arenada ortaya çıkan milliyetçilik görece moderndir ama uluslar ve milliyetçilik başka bir kültür, toplumsal örgütlenme ya da ideoloji türünden daha fazla “icat edilmiş” değildir.³ Smith için modern ulus, uygulamada modern öncesi *ethnienin*⁴ çeşitli özelliklerini taşısa ve “modern çağın” başlarına kadar pek çok alanda hayatta kalabilmiş genel etnisite modeline çok şey borçlu olsa da, milliyetçilik gerek ideoloji gerekse bir hareket olarak bütünüyle modern bir olgudur (1986: 18). Smith, genel olarak, modern ulusların oluşumunda adaptasyona ve dönüşüme uğramış, ancak tarihten silinmemiş insan toplulukları için güçlü bir model sağlamış olduğu için etnisiteyi kuramının merkezine yerleştirir ve bu amaçla modern ulusların etnik kökenlerine ve temellerine uzanarak “modernist” yaklaşımın yeni bir şeklini sunmaya çalışır (Smith, 2002: 10). Ulusların öncülleri olarak etnik gruplar (*ethnies*), yani ortak mitlere, tarihe, kültüre sahip, belirli bir toprak parçası üzerinde bir arada yaşayan, birbirlerine birlik ve dayanışma temelinde bağlı insan toplulukları, Smith’in etno-sembolcü (*ethnosymbolist*) teorisinin temelini oluşturur. Smith’in üzerinde durduğu mitler, anılar, değerler, gelenekler ve sembollerin rolü, etnik topluluğun gelecekteki kaderi ve biricik kültürünü belirlemesi bakımından ulusal kimlik analizinin temel unsurudur. Smith, bu etno-sembolcü yaklaşımıyla milliyetçilik kuramlarına egemen olan ve milliyetçiliğin modernleşme süreçleriyle ilişkisini ön plana çıkaran modernist yaklaşımdan ayrılır. Ancak Smith, *ethnie* ile milliyetçilik arasında “devamlılık” olduğunu tespit ederken bunun “aynılık” olmadığını birçok kere altını çizerek.⁵ Milliyetçilik

³ Smith’in yaklaşımını paylaştığı ve milliyetçiliği kavmiyetçiliğin modern ideolojisi olarak yorumlayan Yıldırım’a göre, kavmiyetçilikten milliyetçiliğe belirli bir devamlılık bulunur. “Örneğin etnik/ırksal, dilsel ve soy üstünlüğünün vurgusuna dayanan milliyetçiliğin özellikleri kabilecilikten gelir” (Yıldırım, 2006: 187). Bu da milliyetçiliğin tarihsel bir devamlılığa sahip olduğunu gösterir. Ancak, kavmiyetçilik milliyetçiliğe dönüşürken daha egemen ve daha zengin bir söylem halini alır. Milliyetçiliği modernliğin birikimleriyle donanmış kavmiyetçilik olarak tarif eden yazar, kavmiyetçiliği de “geleneksel dönemde milleti yücelterek onu hakikatin merkezine yerleştiren ve yine milleti ütopyacı ve ideolojik bir söyleme dönüştüren ideoloji” olarak tanımlar. Kavmiyetçiliğin modernlik içindeki tasarımına artık milliyetçilik dendiğini söyleyen Yıldırım’a göre, “sanayileşmenin üretim ilişkileri, aydınlanmanın normatif değerleri, Protestanlığın dinsel yorumları vs. kavmiyetçiliğe yeni şeyler eklemiştir. Onu yeniden yorumlayarak zenginleştirmiş, geliştirmiş ve ulus-devlet ideolojisi haline getirmiştir” (Yıldırım, 2006: 183-184).

⁴ Orijinal metinde böyle.

⁵ Eriksen, pek çok durumda, grup tarihinin mevcut ihtiyaçlara hizmet edecek bir biçimde şekillendirildiğini ama bunun, her şeyin mümkün olduğu anlamına gelmediğini belirtir ve ekler: “Hiçbir şey hiçlikten gelmez” (Eriksen, 2004: 142-144). Eriksen’in dediği gibi, modern öncesi

devletle veya özyönetimin bazı formlarıyla ilgilidir, "etnikçilik" ise daha az siyasaldır. Aslında Smith'in, etnisiteden milliyetçiliğe geçişi açıklayışı birçok bakımdan Gellner ve Anderson'un açıklamalarıyla örtüşür. Ona göre de, etnik kimliklerin siyasallaşması ve uluslaşması için dinin etkisini yitirmesi, merkezi ve bürokratik devletin yükselmesi ve sanayi ekonomisinin baskısına gerek vardır (Kellas, 1998: 60-61). Fakat yazar, nüfus büyüklüğü, ekonomik kaynaklar, iletişim sistemleri ve bürokratik merkezîyetçilik gibi "nesnel" faktörlerin ulusal topluluğun ayırt edici karakter ve nitelikleri hakkında çok az bilgi verdiği gerekçesiyle bellek, değer, mit ve sembolizm gibi daha "öznel" faktörlere yönelir (Smith, 2002: 24). Smith, etnik toplulukların özgüllüğünün, topluluğun başka toplumsal, ekonomik veya siyasi özelliklerinden ziyade, zamanla eskimeyen (mitlerin ve sembollerinin özel anlamları değişebilse de) mit-sembol kompleksinde bulunacağını iddia eder (Yuval-Davis, 2003: 44). Ulusları tanımlayan ve onları birbirinden farklı kılan asıl etkenler mitler, anılar, semboller ve değerlerdir.

Anthony Smith, kitaplarında birçok kere ulusların tümüyle baştan yaratılmadıklarını, ulus-devletlerin daha eski bağılıklardan üretildiklerini tekrarlar. Her ne kadar uluslar ve etnik akımlar modern icatlar olsa da, geçmişle kültürel sürekliliğin yalnızca geçmişe dair bir inandırma çabası ve tahrif edici bir inşa olmadığını, aslında böyle bir sürekliliğin, gerçekten de var olduğunu savunur. Bize göre ise, ulusların, modern çağda tarihsel olarak üretilmiş, ancak sanki her zaman mevcut olagelmışler hissi uyandıran "icat edilmiş süreklilikler" olduğunu söylemek daha doğru olur (Billig, 2002: 40). Michel Billig'in de öne sürdüğü gibi, "millet olmak" için savaş, bir kesimin ulusun tümü adına konuştuğunu ve millî özü temsil ettiğini iddia ettiği bir hegemonya savaşıdır. "Çok az sayıda ulus Smith'in *ethnie*'ler tanımı altına giren kollara -yani kendi tarihsel benzersizliklerine ve kökenlerine dair bir mefhuma sahip olan farklı insan topluluklarını- ayırlamayacak kadar homojendir" (Billig, 2002: 37).

Smith'in etno-sembolcü yaklaşımı, ulusun ve milliyetçiliğin siyasal boyutu yerine kültürel boyutuna yoğunlaşması nedeniyle bazı handikaplar içerir. Ulus kavramının kültürel boyutuna yaptığı bu aşırı vurgu, ulus-devletin siyasal boyutunu gölgede bırakır. Oysa ulus kültürel bir topluluk, devletse bir siyasi kuruluştur düşüncesi dönüşüme uğramıştır ve ulusal kimliği ister siyasal, ister kültürel, isterse başka temelde tek bir boyuta indirmek mümkün değildir. Ama Smith yine de, ulus kavramının ve milliyetçilik düşüncesinin insan eliyle oluşturulduğunu savunan modernist teoriler ile ulusların daimi-

liğini vurgulayan (*perennialist*) teoriler arasında bir yerde konumlanmasıyla milliyetçi teorilere önemli bir katkıda bulunur (Guibernau, 2004: 126, 131).

Tüm bu tartışmalar sırasında milliyetçiliğin bir siyaset biçimi olduğunu ve bu nedenle temelde iktidarla ilgili bir konu olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Milliyetçi hareketler hem gruplar arası hem de gruplar içi iktidar mücadelesinin bir ürünüdür, tek bir Türk ya da Fransız milliyetçiliğinden söz etmek bu yüzden mümkün değildir. Her milliyetçiliğin, toplulukları adına konuşmayı talep eden ve kendilerini onların "doğru" ve meşru sesi olarak sunan ve birbiriyle kıyasıya rekabet eden siyasal elitleri bulunur (Lecours, 2002: 6). Milliyetçiliği daha iyi anlayabilmek için "ulusal bağın bilinç ve akıldan çok, bilinçaltı ve duygulara ilişkin" olduğunu kabul etmek gerektiğini öne süren Connor bizce önemli bir noktaya ışık tutar. Milliyetçiliğin duygusal boyutunu ihmal etmemek gerekir, nitekim, Donald Horowitz, Anthony D. Smith ve Pierre Van den Berghe gibi düşünürler de, etnik ulusu bir akraba grubu olarak tanımlarlar, ulusal bilinci akrabalık dışı kimliklerden -mesela dini ya da sınıfsal kimlikler- ayırır ve diğer tür beşeri toplulukların sahip olmadığı, milliyetçiliğin akli olmayan, duygusal boyutuna büyük önem atfederler (Yıldız, 2001: 25-26).

Kenneth Minogue'nun, 1967'de yaptığı milliyetçilik tanımı günümüzde de geçerliliğini korumaktadır: "ulusal bütünlük olarak adlandırabileceğimiz bir amaca ulaşma ve savunma çabasındaki siyasal hareket" (MacCormick, 1999:76). Milliyetçilik, devletle 'ulusal' topluluk arasında vatandaşlık nosyonu sayesinde kurumsal bir bağ kurar. Ayrıca, "aynı toprak üzerinde yer alan kültürel ve ekonomik olarak farklı bölgelerin daha homojen bir siyasal yapı içinde bütünleştirilmesini ve bunun dış tehditlere karşı korunması için gerekli dünya görüşünü sağlar." Milliyetçiliğin bir başka önemli işlevi de, bir ulusu diğerlerinden ayırarak siyasal topluluklar arasındaki sınırları çizmesidir (Boztemur, 2006: 167-168).

Etnik Milliyetçilik-Sivil Milliyetçilik Tartışması

Milliyetçilik tartışmalarında birçok zaman sivil ve etnik milliyetçilik ayrımı yapılır ve dahil edici bulunan sivil milliyetçiliğe ilerici, dışlayıcı bulunan etnik milliyetçiliğe ise gerici bir anlam yüklenir. Ulus-devlet miti çok güçlü kurulduğu sürece, etnik talepler devlet elitleri tarafından gayrı meşru, sadakatsiz ve tahrip edici ve hatta kabileci, tarikatçı, bölücü veya ırkçı tehdit olarak resmedilir. Daha liberal geleneğe sahip ülkelerde ise, etnik bağlılıklar özel çıkarlar ve bağlılıklar olarak tarif edilerek marjinalleştirilir ve kamusal ve siyasal alanın dışına itilerek depolitize edilir. Ancak ulus miti bir kere güç kaybetmeye başladığında aynı şekilde devlet elitlerinin etnik talepleri şeytanlaştırması, depolitize etmesi ve marjinalleştirilmesi de güç kaybeder (Brown, 1998: 11).

Bütün ülkelerde, sanki azınlık ulusları geri kalmış ve kurulu ulus devletlerin ulusları ise ilericidir gibi normatif bir yaklaşımın varlığı göze çarpar. Prensipte devletsiz "küçük" ulusların, devletlerini kurmuş "büyük" uluslardan daha çok etnik ve daha az sivil olmaları için hiçbir neden yoktur (Keating, 1997: 691-693). Çoğu zaman etnik milliyetçilik, aşırılıkla, ırkçılıkla, hoşgörüsüzlük ve bağnazlıkla tanımlanırken, sivil milliyetçilik Fransız Devriminin Aydınlanmacı ve eşitlik, özgürlük ve kardeşlik anlayışıyla ilişkilendirilir. Etnik milliyetçiliğin algılanışında ve günlük, hatta akademik dilde kullanılış biçiminde açık ya da örtük biçimde akıldışığa, aşırı duygusallığa gönderme varken ulus-devletlerin özdeşleştirildiği sivil milliyetçilik akılcılıkla tarif edilir. Oysa hemen hemen her devlette egemen olan bir etno-kültürel grup bulunur ve diğer etnik kimliklerin o devletin birer üyesi olabilmesi için bu etno-kültürel kimliğe asimile olması gerekir. Bugün etnik milliyetçilik olarak adlandırılan hareketlerin başlıca mücadelesi bu asimilasyona karşı ve her şeyden önce bir tanınma mücadelesi ve asimilasyon yoluyla elde edilen vatandaşlık statüsünün reddine dayanır (Yuval-Davis, 2003: 52).

Aslında bu iki kategori de Weberci anlamda idealtiptir, gerçekte saf biçimde ender varolur, hatta varolmaz. Uluslarda, tarihsel olarak etnik ve sivil boyutlar daima iç içedir. Bütün milliyetçilikler, değişen oran ve şekillerde, sivil ve etnik kurucu unsurlar ihtiva eder; bazılarında sivil öğeler etnik olanlara baskınken, diğer bir kısmında tersi söz konusudur (Yıldız, 2001: 35). Ama milliyetçilik üzerine çalışan çoğu yazar analitik olarak farklı ve tezat olan milliyetçiliğin iki idealtipteki yapısını kabul etme konusunda fikir birliği içerisindedir. Milliyetçilik anlayışındaki bu dikotomik bakış açısı aslında açık bir şekilde iyi ve kötü ya da pozitif ve negatif milliyetçilik anlayışından beslenir. İyi özellikler atfedilen sivil milliyetçilik aynı zamanda iyi ve pozitif milliyetçilik örneği olarak gösterilir; etnik milliyetçilik ise kötü ve olumsuz milliyetçiliğe. Bu yüzden etnik milliyetçilik dışlayıcı, yabancı düşmanı, gerici ve anti-liberal olarak görülür (Nielsen, 1998: 258). Etnik milliyetçilik ulusal kimliğin değişmezliğini vurgular, zira milliyet doğuştan kazanılan bir özellik olarak görülür, genetik olarak geçtiğinden değiştirilmesi imkânsızdır. İnsanın tek bir cinsiyeti olduğu gibi tek bir milliyeti olabileceği ima ediliyor, ancak cinsiyet değişikliğinin teknik olarak mümkün olması bu karşılaştırmayı sorunlu kılar (Greenfeld, 2000: 33). Sivil milliyetçilik ise çoğu zaman tamamen siyasal bakımdan tanımlanır ve ulusu oluşturmada siyasal kurumların önemini vurgular. Bu anlayışa göre uluslar belirli siyasal yapıların içinde ve onlar sayesinde ortaya çıkar, böylece, etnik uluslar devletleri yaratmanın kaynağıyken, sivil uluslar bizzat devletler tarafından üretilir (Nieguth, 1999: 158). Ulusun belirli bir etnik öz etrafında değil, ortak siyasi idealler ve fikirler

etrafında birleşmesi gereğini öngörür (Smith, 1991: 116-118). Sivil milliyetçilikte, ulusu bir arada tutan şey özgürlük ve kendi kendini yönetme gibi ortak idealler ve bu idealleri gerçekleştirmek için bireylerin etkin ve eşitlikçi bir şekilde siyasi sürece katılmalarını sağlayan parlamento gibi siyasi kurumlardır. Benzeşliği vurgulayan etnik milliyetçiliğin aksine, sivil milliyetçilik etnik ve kültürel çeşitliliğin ortak siyasi idealler ve kurumlar çerçevesinde bir ulusu teşkil etmek üzere birleştirilebileceğini varsayar (Akman, 2002: 81). Ancak, sadece *civic* bağlılıklar üzerine kurulu bir toplum yaratmak hem idealist bir yaklaşımdır hem de örneğine çok nadir rastlanır. Sivil milliyetçilik anlayışının örtük biçimde olsa bile etnik ve kültürel homojenliği amaçladığı sır değil. Bu nedenle sivil milliyetçilik ve sivil ulus modelinin bir mitem ibaret olduğunu ve sivil milliyetçilik anlayışını benimseyen devletlerin istisnasız hepsinin aynı zamanda etno-kültürel boyuta sahip olduğunu iddia etmek yanlış olmaz (Kuzio, 2001: 136; Frost, 2001: 484). Kuzio'ya göre Habermas gibi yazarlar saf sivil devleti "anayasal yurtseverlik" ile oluşturmaya çalışmış fakat her ne kadar buna örnek olarak ABD'yi göstermeye çalışmışlarsa da, etno-kültürel temelleri olmayan saf bir sivil devlet bulmakta zorlanmışlardır. Ayrıca, "başlangıçtan beri, Amerikan milliyeti sivil ve etnik boyutlar içermektedir. Bu arada Habermas'ın savunduğu ve 1982 Kanada anayasasına ilham veren "anayasal yurtseverlik" anlayışı, "doğal" ulusun her zaman orada olduğu aynı varsayımla, temelde sivil milliyetçilik modelinin idealleştirilmesidir denebilir (Calhoun, 1999: 227).

ABD, Fransa ve Türkiye gibi ülkeler milliyetçilik anlayışlarının etnisiteden bağımsız olan ortak bir kültüre sahip olma temelinde kavramsallaştırırlar. Bu yaygın sivil milliyetçilik modeline göre, etnisiteden bağımsız olarak sunulan resmî ulusal kültür ve kimlik, ülkedeki herkesi, etno-kültürel ve dini kimliklerini dikkate almaksızın kapsar. Resmî bir biçimde oluşturulan ulusal kültür ve kimlik siyasal ve kamusal yaşamda egemen ve etkin olurken, etno-kültürel ve dini kimliklerin özel alanda kendilerini ifade etmelerine izin verilir. Devlet ulusal kültür ve kimliği destekler, fakat vatandaşların etno-kültürel ve dini kimlikleri ile ilgili olarak yansızdır (Tok, 2003: 228). Ama bu sivil milliyetçiliği benimsemiş ülkelerin etno-kültürel merkezlerinin olduğu ve bu yüzden bu ülkelerin ulusal mitler, ulusal diller, yıldönümleri, semboller ve kaynaklar konusunda tamamen tarafsız olamayacakları açıktır (Kuzio, 2001: 136). Ulusun etnik ve sivil anlayışı arasında kurulmuş dikotomi hem başarısızdır hem de milliyetçilikten kaynaklanan sorunların çözümünü zorlaştırmaktadır. Milliyetçiliklerin çatıştığı durumlarda, tarafların birbirlerini etnik milliyetçilikle "suçlaması" ve kendi milliyetçiliklerini sivil milliyetçilik şeklinde aklamaları sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu iki kavramın birbirini

karşılıklı tamamen dışlayan ve iki farklı tercihmiş gibi ele alınması sorunlu⁶ ve bu dikotomiye kabul etmek, aynı zamanda etnik ya da sivil milliyetçisi olarak tanımlanmayı getirir (Seymour, 2000: 230-231).

Ulus, aynı atadan geldiklerine inanan insanların meydana getirdikleri grup olarak tarif eden Connor'a göre, milliyetçilik kişinin ulusla özdeşleşmesi ve ona olan sadakatidir. Bu nedenle, milliyetçilik ve etnik milliyetçilik arasında hiçbir fark yoktur ve etnik milliyetçilik terimindeki "etnik" kelimesi lüzumsuzdur (Yıldız, 2001: 32). Bizce de milliyetçilik ve etnisite birbirine yakın kavramlardır ve milliyetçiliklerin çoğu özünde değişen ölçülerde de olsa etniktir. Her milliyetçilik, belirli bir etnik grubun çıkarını temsil ettiği ve çoğu zaman siyasi örgütlenme özünde etnik olduğu halde, ulus-devletler barındırdıkları nüfusun hepsinin birden çıkarını temsil ettiğine ve ortak bir kültürel birim olduğuna inandırarak bu etnik kökenini gizlemeyi başarır (Eriksen, 2004: 154, 179).

Sivil milliyetçiliğin vatandaşlık anlayışı, tüm vatandaşları temelde aynı olarak kurar ve tek tek vatandaşların eşit statüye, eşit haklara ve yükümlülüklerle sahip olduklarını varsayar. Böylece toplumsal cinsiyet, etnisite, sınıf veya öteki bağlamlardan kaynaklanan eşitsizlik ilkelerinin, bu tür bir vatandaşlık statüsüyle bağlantılı olduğunu görmezden gelir (Yuval-Davis, 2003: 137, 142). Sivil milliyetçilik, devletin kültürler karşısında yansız olduğu ve siyasal toplumun üyelerinin etno-kültürel kimlikleri dikkate alınmaksızın eşit vatandaşlık statüsüne ve kamusal alanlara eşit erişime sahip olduğu bir siyasal toplum tasvir eder. Tikel aidiyetleri "özel" konular olarak varsayarak kamusal alandan ve devletin ilgi alanından uzaklaştırır ve kamusal alanda, etno-kültürel bağları ne olursa olsun, siyasal toplumun her bir üyesinin aynı eşit hak ve özgürlüklere sahip olduğunu öne sürer (Tok, 2005: 37). Vatandaşlığı etnik bakımdan tanımlamayan liberal demokratik Batı devletlerinde bile milliyetçi hareketlere rastlanması, meselenin sadece etnik milliyetçiliğin ayrımcı karakteri yüzünden eşit vatandaşlık hak ve özgürlükleri talep edilmesinden ibaret olmadığını açıkça gösterir. Azınlık milliyetçilikleri genellikle sivil milletlerin ulusal azınlıklarını zorla bütünleştirme girişimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkar (Kymlicka, 1995: 132; Tok, 2003: 223). Zaten çoğu sivil milliyetçilik, asimilasyon yolu ile dahil edicidir.

Yaygın liberal yaklaşım devletin kültürel konularla ilgili olarak yansız olmasını gerektirir. Devlet, kültürü özel bir mesele olarak görmeli ve siyasal toplumdaki herkese etnik, dini ve ulusal kimlik farkı gözetmeksizin eşit

⁶ Etnik ve sivil milliyetçilik ayrımını sorunlu bulup bu ayrımın yeniden gözden geçirilmesini savunan makaleler için bkz. Nieguth (1999) ve Shain&Sherman (1998).

vatandaşlık statüsü vermelidir. Vatandaşlarından hiçbir ahlaki talepte bulunmayan, tüm kültürlere ve iyilik görüşlerine aynı hoşgörüyü gösteren, ahlaki ve kültürel açıdan tarafsız bir devlet, mantıksal açıdan imkânsızdır. Her kanun, altında yatan değerleri benimseyen kişileri zorladığına göre, ahlaki ve kültürel açıdan zorlayıcı olmayan bir devlet sadece hayalidir (Parekh, 2002: 258). Ulusal kültür ve kimliğin, resmî dille ilgili karar alındığı andan itibaren bir etno-kültürel boyutu olduğu açıktır. Yönetimlerin diller, ülke içi sınırlar, resmî tatil günleri ve devlet sembolleriyle ilgili kararları, kaçınılmaz olarak belli etnik ve ulusal grupların ihtiyaçlarını ve kimliklerini tanımaya, düzene koymaya ve desteklemeye yöneliktir. Devlet kaçınılmaz olarak belli kültürel kimliklere arka çıkar ve dolayısıyla ötekileri dezavantajlı duruma düşürür (Kymlicka, 1995: 108-113). Ulus inşa etme süreci aynı zamanda etnik kültürün resmî ulusal kültür haline getirilmesi serüvenidir (Tok, 2003: 229). Devletler resmî kutlamalar ve eğitim programları uygulayıp, vatandaşlık kazanmanın ve kamuda bir iş bulabilmenin önkoşulu olarak dil bilmeyi şart koştukları andan itibaren "kültürel tarafsızlıklarını" yitirirler. Bu nedenle devletlerin tarafsızlığı söylemi olsa olsa bir mittir, tıpkı ABD'de ulusal kimliğin belli bir etno-kültürel boyutu olmadığı miti gibi (Kymlicka, 1998: 279; Costa, 2003: 423). Devletlerin milliyetsizleştirilmesinin laikleştirilmesi kadar kolay olmadığı açıktır. Prensipde bir devletin hiçbir dinle birlikte anılmaması (örneğine pek rastlanmasa da), dini bayramların kaldırılması mümkün olabilir. Fakat devletin örtülü ya da açık bir dil siyasetine sahip olmaması hayli zordur. Eğitim, politik tartışmalar, hükümet yayınları ve devletle ilintili sayısız başka birçok işlev mecburen bir dilde yapılmak zorundadır ve bu dil ya da diller hangileri olursa olsun bir gruba diğerinden daha fazla işlem maliyeti yükler (Berghe, 2002: 442). Kaldı ki devlet kültürle ilgili olarak hiçbir zaman yansız olmamıştır, olamaz da; devlet ve kurumları belli kültürleri kaçınılmaz olarak temsil eder ve destekler. Her toplumda kültürel olarak baskın bir grup bulunur ve bu grup baskın olmanın avantajıyla hâkim söylemi kendi çıkarlarına uygun şekilde yönlendirir ve toplumun sosyal, siyasal ve kültürel kodlarına sirayet eder. Bu yüzden kültürel tarafsızlık veya *bırakınız yapsınlar* politikası, baskın kültüre ayrıcalık tanır ve gerçek bir kültürler arası etkileşim için zorunlu olan gücün, kaynakların vs. eşitliğini sağlamaz (Parekh, 2002: 283). Liberal demokrasilerde sıkça savunulan devletin tarafsızlığı ve müdahale etmeme modeli, ulusal kültür ve kimliklerini yaşatmak isteyen azınlıklara, bunu sadece kendi özel çabaları ile ve kendi cemaatlerinin kaynakları ile yapabilme seçeneğini tanır. Ancak bunu gerçekleştirmenin azınlık ulusal kültürler için ne kadar maliyetli olacağı ortadadır. "Dahası modern dünyada belli bir ulusal kültürün yaşatılması ulusal kültür ve kimliğin kurumsallaştırılabileceği, hayata

geçirilebileceği ve birtakım özyönetim hak ve güçlerinin kullanılabilceği kendi kamusal alanına sahip olmayı kaçınılmaz bir biçimde gerektirmektedir” (Tok, 2005: 32). Bir toplumu bir arada tutan şeyin, ortak kültür, din, tarih, dil ve semboller olduğuna inanılmakla birlikte, bu toplum içerisinde, çoğunluk kültüründen farklı kültürlerin de kendi içerisinde aynı bağlarla bağlı olduğu gerçeği unutulur ya da unutturulmaya çalışılır ve çoğunluğun kültürü, toplumdaki herkesin kültürü olarak görülür. Dolayısıyla “çoğunluğa mensup bireylerin, sosyal hayatın içerisinde, çok kolaylıkla ve çok doğal biçimde geldiği yerlere, azınlık kültüre mensup olanların kendi kültürel alışkanlıklarından vazgeçtikleri oranda, kendilerini çoğunluk kültürüne adapte etmeleri ölçüsünde gelebildikleri gözden kaçırılır (Balı, 2001: 219). Aynı ülkenin vatandaşı oldukları eğer bazı kişiler o ülke vatandaşlarına sağlanan haklardan yararlanabilmek için diğerlerine göre daha fazla çaba harcamak zorunda kalıyorsa, burada eşit vatandaşlık haklarından bahsetmek sadece bir kandırmacadan ibarettir. Tanınma talebinin karşılanması eşit vatandaşlık haklarından daha fazlasını gerektirir. Bir ülkede eşit vatandaşlık hakkına sahip olmak aslında çoğunluk kültürüne asimile olmak demektir. Nafiz Tok’unda belirttiği gibi “kim olduğum biçiminde tanınmadıkça, hak ve özgürlüklere kendim olarak değil, ama başka bir varlık olarak sahip olurum”. Eğer kişi kim olduğuna, kim olmak istediğine karar veremezse ve buna onun yerine karar verilir ve bu durum ona dayatılırsa, o zaman tam formel vatandaşlık hak ve özgürlüklerine sahip olması bir yanılsamadır. Kişinin kimlik bağlamının tanınmadığı ve statüsü güvenceye alınmadığı sürece yararlandığı tüm hak ve özgürlükler kendisine değil çoğunluğa asimile olmayı kabul etmiş kişiye tanınmıştır (Tok, 2003: 142-143). Bir kişinin kimliğinin tanınmaması ille baskı ya da sindirme biçiminde olması gerekmez, kabullenmeme, saymama, görmezlikten gelme, marjinalleştirme ya da statü noksanlığı da pekala tanınmamadır. “Tanınma talepleri, herkese eşit vatandaşlık hakkı verilmesinin herkesin tanınması ile değil, kimliği, normları, dili, idealleri, ümit ve gelenekleri -kısacası özelliği- kamusal alanda ifade bulan ve statüsü bu açıdan güvence altına alınmış olan çoğunluğun tanınması ile sonuçlandığı için gündeme gelir” (Tok, 2003: 140).

Son zamanlarda bazı yazarlar milliyetçilik konusunda ne etnik ne de sivil olan bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Milliyetçilik ile liberalizmin uzlaştırılmış versiyonu olarak tarif edilebilecek bu milliyetçilik kültürel milliyetçilik olarak tanımlanır. Çalışmalarında liberalizmle milliyetçiliği uzlaştırmaya çalışan Will Kymlicka, Yael Tamir, David Miller ve Joseph Raz gibi kuramcılar kültürel milliyetçiliğin öncülere olarak kabul edilir. Ulusların kendi kendilerini yönetmesi gerektiği şeklinde tarif edilen *siyasal milliyetçiliğin*

en keskin versiyonuna göre, her ulusun kendi devleti olmalıdır, zayıf versiyonlarındaysa her ulusun çokuluslu devlet içinde belirli bir derecede siyasal özerkliğe sahip olması gerektiği görüşü kabul görür. *Kültürel milliyetçilikte* ise, devletin önemli bir sorumluluğunun sınırları içindeki bazı ulusal kültürleri korumak ve geliştirmek olduğu varsayılır, bir bakıma kültürel milliyetçilik ulus-devletlerin içindeki ulusal azınlıkların kültürlerinin korunmasını amaçlar denebilir. Siyasal milliyetçilik siyasal olarak anlamlı sınırların nasıl çizilebileceği üzerine bir doktrin iken kültürel milliyetçilik verili sınırlar bağlamında devletin iktidarını ve otoritesini nasıl kullanması gerektiği üzerine bir doktrindir (Patten, 1999: 1-2). Milliyetçiliği etnik ve sivil şeklinde kategorize etmenin sorunlu olduğunu düşündüğümüz gibi kültürel ve siyasal milliyetçilik ayrımının da Patten'ın iddiasının aksine çok mümkün olmadığı görüşündeyiz. Ulusun hem siyasal hem de kültürel özellikler içermesi, milliyetçiliğin de sadece siyasal ya da sadece kültürel olmasını zorlaştırır. Çoğu milliyetçilik hem sivil hem de kültürel bileşenler içerir, bu yüzden İspanya'daki Katalan milliyetçiliğinin, Endonezya'daki Doğu Timor milliyetçiliğinin veya Britanya'daki İskoç milliyetçiliğinin azınlık kültürel milliyetçi bir hareket mi yoksa bölgeselci sivil milliyetçilik olarak mı tanımlanması gerektiği sorusunu bu tür ayrımlar nedeniyle yanıtlamak zorlaşır (Brown, 1999: 287). Bu gerekçeyle, tüm milliyetçiliklerin -liberal milliyetçilik, etnik milliyetçilik ve etnik olmayan otoriter milliyetçilik (ör. Arjantin, Brezilya, Şili ve diktatörlük İspanyası-) kültürel ve siyasal milliyetçilik olduğu söylenebilir. Tamamen kültürel ya da sivil milliyetçilik ise bir *oxymoron*'dur (Nielsen, 1998: 258).

Dil Milliyetçiliği

Bir dilin oluşturulması ve geçerli kılınmasında ulus-devlet merkezi bir konumdadır.⁷ Ortak bir dil konuşma gereksinimi ulus-devlete özgü ve göreceli olarak yeni sayılabilecek bir tarihsel olgu. Ulus-devlete özgü, çünkü daha önceki siyasi örgütlenme biçimleri bu derece dilsel bir tekbiçimliliği gerektirmemişti. Örneğin, Avusturya-Macaristan ama özellikle de Osmanlı'daki millet sistemi çokdilli ve "çokkültürlü" uygulamalarıyla imparatorlukların vergiler ödendiği sürece, kültürel ve dilsel çeşitlilikten rahatsızlık duymadıklarını göstermişti. Dilsel ve kültürel homojenliğe vurgu yapılması ulus-devletin ahengi anlayışına dayanan milliyetçiliğin yükselişe geçmesiyle olmuştur. Ulus-devletin ahengi fikri, sınırları içinde ulusal ve siyasal kimliğin örtüşmesini ve uyumlu olmasını şart koşar, bu nedenle günümüzde bir dilin yok ol-

⁷ May'a göre zaten "dil kendisi de bir inşadır" (May, 2000: 368).

ması ya da dilsel haklar sorunu ulus-devlet ve milliyetçilik bağlamında ortaya çıkar (May, 2000: 369-371).

Dil birçok zaman etnik kimliğin işareti, ulusal birliğin kaynağı, ayrı bir kültürü ifade etmenin ve siyasal bir topluluk inşa etmenin aracı olarak kabul edilir. Özellikle 19. yüzyılda, dil ulusun başlıca tanımlayıcı faktörü olarak kabul ediliyordu, en azından Avrupa'da her dilsel topluluğun kendi devletine sahip olmayı hak ettiği düşünülüyordu. Bu nedenle dil sadece ulus-inşası için bir araç vazifesi görmez aynı zamanda siyasal hâkimiyet kurmanın güvencesi olur. Dilin uluslaştırıcı rolünü oynayabilmesi için kurumsallaşması, yani eğitim sistemiyle birleştirilmesi gereklidir (Safran, 2004: 1-7). Çoğu zaman, seçilmiş "ulusal" dil, modernite ve ilerleme ile ilişkilendirilirken, azınlık dilleri gelenek ve modası geçmişlikle birleştirilerek "düşük itibarlı ve gücü zayıf dil" olarak tarif edilir (May, 2000: 370; Duquette, 2001: 103-104). Noam Chomsky'inin belirttiği gibi, "Dil sorunu temelde iktidar sorunudur" (Chomsky, 1979: 191) bu nedenle, bugün tehdit altında olan dillerin ikincil konumdaki etnik ve ulusal azınlıklar tarafından konuşulması tesadüf değildir. Tıpkı azınlık dillerine atfedilen kusurun doğallıkla bir ilgisi olmadığı gibi çoğunluk dillerine atfedilen statü ve prestijin de doğallıkla bir ilgisi yoktur. Buna kanıt olarak, bir yerde azınlık konumunda olan bir dilin bir başka yerde çoğunluk konumunda olması gösterilebilir. Azınlık dilini konuşan kişiler, toplumsal, kültürel ve ekonomik ilerlemenin ve evrimin çoğunluk dilinin vasıtasıyla gerçekleşeceğine ikna edildiklerinden çoğunluk dilinin kendini yeniden üretmesine katkıda bulunurlar. "Çoğunluk dilini konuşanların daha yüksek statüden yararlanması durumunda çoğunluk dilinin normlarının hüküm sürmesi normaldir" (Calvé'den akt. Duquette, 2001: 102).

Öte yandan, Hobsbawm, Gurr ve Brass gibi birçok siyaset bilimci, ulusal bilincin oluşumunda ve kimliklerin ayrılmasında, sınıf ve ekonomi gibi etkenlerle karşılaştırıldığında dilin ikincil konumda olduğunu ileri sürer. Onlara göre asıl belirleyici olan kıt kaynaklar için rekabettir, bu yüzden, çoğunluk ve azınlık dil grupları arasındaki rekabet aslında ekonomik güç/iktidar için rekabettir (Safran, 2004: 2). Benzer bir görüşü savunan Berghe de, bir dilin kullanılmasının ya da kullanılmayışının devlet politikası yerine bir fayda, statü ve avantaj piyasası tarafından belirlendiğini söyler.⁸ Dil, hem farklılık ve eşitsizlik üzerine mücadelenin kilit alanı hem de bu mücadelenin yürütülme aracıdır. Dilin farklılık ve eşitsizlik ilişkilerinin toplumsal inşasında belirleyici rolü Kanada'da fazlasıyla görünürdür.

⁸ Öte yandan Berghe, çok dilli bir ortamın, dil çatışmaları yaratmadığını ama devletin dil siyasetinin neredeyse istisnasız çatışmaya yol açtığını söylüyor (Berghe, 2002: 443).

Dil ve kültür birbirine sembolik olarak ilişkilendirilir ve dilin kültürün vazgeçilmez bir parçası olduğu kabul edilir ((May, 2000: 374; Thomson, 1995: 72). Dil, yalnızca bir iletişim aracı değildir, kültürel hafızanın hem oluşumuna hem de aktarılmasına katkısı büyüktür, ayrıca belli bir kültürü yaymanın bir aracıdır ancak yine de kültürü sadece dile indirgemek hatalı olur. Dilin grup kimliğinin temel göstergesi olduğu varsayımı biraz sorunludur (May, 2000: 372). Katalan, Quebec ve Flaman ulusları söz konusu olduğunda dilin önemli bir işlev üstlendiği görülür ama öte yandan İskoç milliyetçiliği dilsel bir milliyetçilik değildir. Bu nedenle mevcut ulus-devletlerdeki azınlık ulus milliyetçiliklerini dilsel milliyetçilik şeklinde kavramsallaştırmak yanıltıcıdır. Dil ve etnisite/ulus arasındaki ilişki İskoç milliyetçiliğini açıklamaya yetmez, zira İskoçlar için dil uzun zaman önce birleştirici ve farklılaştırıcı işlevini yitirmiştir. Bunun yerine, Presbiteryen Kirk gibi kurumlar ve İskoç hukuk ve eğitim sistemi, İskoç milliyetçiliğinin temel öğeleridir. Ama modernleşmeyle birlikte etnik grupları ayırt etmekte dilin, dinden daha önemli hale geldiğini kabul etmek gerekir. Kanada, Belçika, İspanya ve Türkiye gibi ülkelerde, dil üzerine vurgunun bu kadar artmasının nedeni; göreceli olarak dilin, etnik köken, ırk ve dinden daha meşrulaştırıcı bir işlevi olmasıdır. İleri sanayi toplumlarının değer sisteminde, dile dayalı dışlama ve ayrımcılık⁹ diğer dışlama ve ayrımcılık kriterlerine göre daha rasyonel ve meşru kabul edilir (Lackzo, 1995: 97). Dilin, etnisite gibi doğasında liberal olmayan pratikler ve değerler içermediği düşüncesi, dilin kültürel farklılığı vurgulamak için etkin ve haklı çıkartılabilecek bir araç olarak kullanılmasını sağlamaktadır. Dil milliyetçiliği meşrulaştırılan önemli bir unsurdur, farklı bir dile sahip olmak ayrı bir devlete sahip olma, en azından özerklik talebini meşrulaştıran ve haklı çıkartan bir öğedir. Billig'in de belirttiği gibi, sosyal bilimciler sıklıkla, aynı dili konuşan insanların kendi siyasal kimliklerini edinmek istemelerinin doğal olduğunu düşünürler. Buldukları ülkenin dilinden ayrı bir dili konuşanların kendilerini emniyetsiz hissetmeleri anlaşılabilir bir durum sayılır ve aynı dili konuştukları kişilerle dayanışma ve bir devlet kurma istekleri doğal karşılanır. Bir ülkedeki farklı dil gruplarının mevcudiyeti o ulus-devletlerin ilk kriz anında parçalanabilecek kırılabilirlikte olduğunun işareti sayılır. Aynı dili konuşmayan ve dolayısıyla birbirinin ne dediğini anlamayan grupların ortak bir kimlik, miras veya topluluk hissiyatı geliştiremeyeceklerine inanıldığından bu farklı dil gruplarının kendi ayrı ulus-devletlerine sahip olmalarının gerekli olduğu düşünülür.

⁹ Örneğin, ABD'de, Afrika kökenli Amerikalı olduğu için bir öğrenciyi cezalandırmak belki yasalara aykırıdır, ama o öğrenciyi Afrika aksanlı İngilizce konuşuyor diye cezalandırmak mümkün olabilir. Benzer şekilde Asya kökenli Amerikalı birine iş konusunda ayrımcılık yapmak yasalara aykırıyken, "aksanı" anlaşılmıyor diye onun işten çıkartılması yasalara aykırı değildir (Blackledge&Pavlenko, 2001: 247).

Bu gerekliliği sorgulayan Billig çok önemli bir soru sormaktadır: "Topluluk, 'ulus olma' ve dil üzerine bu şekilde düşünmek 'doğal' mıdır ya da asıl sorun bu doğallık hissinin kendisi midir?" (Billig, 2002: 24). Billig, dilin milliyetçiliği değil, farklı "lisanlar" denen sorunsuz ve "doğal" şeyler mevcuttur inancını üretmek asıl milliyetçiliğin dili ürettiğini ileri sürer. Ona göre, "milliyetçilerin ayrı bir ulus kurmaya çalışırken, ulusu -sanki dil eski ve 'doğal' bir olguymuşçasına-, dilin oluşturduğu zeminin üstüne kurduklarını iddia etmelerine karşın yaptıkları şey, genellikle bir dili ayrı bir dil olarak kurmak olur" (Billig, 2002: 43). Ulus-devletler yasal ve/veya ideolojik olarak "tekdiilli" olsalar da hemen hemen hepsi dilsel olarak heterojendir ve diller de sanıldığı gibi daimi, aşikâr, doğal olgular değildir, onun yerine, ulus-devlet hayali geliştirilerek daimi dil kavramı icat edilir.

Sonuç

Dünyanın birçok yerinde ulus-devletler, ayrılıkçı hareketlerle baş edebilmenin yollarını arıyor. Her ayrılıkçı hareketle bir siyasal örgütlenme modeli olarak meşruluğu biraz daha aşınan ulus-devlet, bu ayrılıkçı hareketlerin hedefindeki devlet modeli olunca yeni bir isimle yeniden üretilmektedir. Hemen hemen her ülkede ayrılıkçılık sorunu ayrılma ya da özerklik talep eden grupların "etnik milliyetçiliğinden" değil, buldukları ülkenin "sivil milliyetçilik" anlayışından kaynaklanır. Zira, sivil milliyetçilik anlayışı, ulusu tamamen siyasal terimlerle tanımlayarak etno-kültürel boyutunu görmezden gelir ve unutturur. "Sivil milliyetçilik anlayışı, etnik kültür ve kimlikleri ulusal kültür ve kimlik ile bağlantısız görerek, günümüz ulusal hareketlerinin gerçek doğasını gizlemeye çalışır" (Tok, 2003: 230). Etno-kültürel gruplar, ulusal kültür ve kimliğin oluşumundan dışlanmalarının bir sonucu olarak, aslında evliliğin devlet ve egemen etnik grubun kültürü arasında olduğunu ve bu kültür ve kimliğin kendilerininkini yansıtmadığını ve bu kimlik tarafından marjinalleştirildiklerini, görünmez kıldıklarını ve varlıklarının reddedildiğini görmeleri nedeniyle mevcut ulus-devletlere tepki gösterirler (Tok, 2003: 231). Ulusal azınlıkların hak talepleri buldukları ülkedeki ulus-inşa politikalarına bir tepki olarak doğar, bu bakımdan, ulusal azınlıkların devletin kültürel olarak homojen ve/veya kültür bakımından tarafsız olduğu anlayışına meydan okudukları söylenebilir.

KAYNAKÇA

Ayhan Akman, "Etnik-Sivil Kuramsal İkileminin Ötesinde: Modernist Milliyetçilik", Tanıl Bora (ed.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce. Milliyetçilik*, Cilt. 4 (İstanbul: İletişim, 2002), ss. 81-91.

Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (New York: Verso, 1983)

- Arjun Appadurai, "The ground of the nation-state. Identity, violence and territory", Kjell Goldmann, Ulf Hannerz ve Charles Westin (der.), *Nationalism and Internationalism in the Post-Cold War Era* (London, New York: Routledge, 2000), ss. 129-142.
- John A. Armstrong, *Nations Before Nationalism*, (Chapel Hill: The University Of North Carolina Press, 1982)
- Ali Şafak Balı, *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet. "Öteki" ile Barış İçinde Yaşamak* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2001)
- Pierre L. Van Den Berghe, "Multicultural democracy: can it work?", *Nations and Nationalism*, Cilt. 8, No. 4, 2002, ss. 433-449.
- Michael Billig, *Banal Milliyetçilik*, Çev. Cem Şişkolar (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002).
- Adrian Blackledge ve Aneta Pavlenko, "Negotiation of Identities in Multilingual Contexts", *The International Journal of Bilingualism*, Cilt. 5, No. 3, Eylül 2001, ss. 243-257.
- Recep Boztemur, "Tarihsel Açından Millet ve Milliyetçilik: Ulus-Devletin Kapitalist Üretim Tarzıyla Birlikte Gelişimi", *Doğu Batı*, Cilt 9, No: 38, Ağustos-Ekim 2006, ss. 161-179.
- David Brown, "Are there good and bad nationalisms?", *Nations and Nationalism*, Cilt. 5, No. 2, 1999, ss. 281-302.
- David Brown, "Why is the nation-state so vulnerable to ethnic nationalism?", *Nations and Nationalism*, Cilt. 4, No. 1, 1998, ss. 1-15.
- Craig Calhoun, "Nationalism, Political Community and the Representation of Society. Or, Why Feeling at Home is not a Substitute for Public Space", *European Journal of Social Theory*, Cilt. 2, No. 2, 1999, ss. 217-231.
- Simon Caney, "Self-Government and Secession: The Case of Nations", *The Journal of Political Philosophy*, Cilt. 5, No. 4, 1997, ss. 351-372.
- Noam Chomsky, *Language and Responsibility* (Sussex: Harvester Press, 1979)
- Josep Costa, "Catalan linguistic policy: liberal or illiberal?", *Nations and Nationalism*, Cilt. 9, No. 3, 2003, ss. 413-432.
- Georges Duquette, "Double Minorisation: Intragroup Domination and Cultural Hegemony", *Language, Culture and Curriculum*, Cilt. 14, No. 2, 2001, ss. 98-111.
- Thomas Hylland Eriksen, *Etnisite ve Milliyetçilik. Antropolojik Bir Bakış*. (çev.) Ekin Uşaklı, (İstanbul: Avesta, 2004)
- Catherine M. Frost, "Survey Article: The Worth of Nations", *The Journal of Political Philosophy*, Cilt. 9, No. 4, 2001, ss. 482-503.
- Ernest Gellner, *Nationalism* (London: Weidenfeld&Nicolson, 1997)
- E. Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca NY: Cornell University Press, 1983)

- Liah Greenfeld, "Democracy, ethnic diversity of nationalism", Kjell Goldmann, Ulf Hannerz ve Charles Westin (der.), *Nationalism and Internationalism in the Post-Cold War Era* (London, New York: Routledge, 2000), ss. 25-36.
- Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992)
- Montserrat Guibernau, "Anthony D. Smith on nations and national identity: a critical assessment", *Nations and Nationalism*, Cilt. 10, No. ½, 2004, ss. 125-141.
- Eric Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik. Program, Mit, Gerçeklik*, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı, 1995, 2. basım)
- Eric Hobsbawm, *Nations et nationalisme depuis 1789* (Paris: Gallimard, 1992)
- Eric Hobsbawm, "Some Reflections on the "The Brake-Up of Britain", *New Left Review*, No. 105, Eylül- Ekim 1977, ss. 3-23.
- Eric Hobsbawm, "Introduction: Inventing Traditions", ve "Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1924", E. Hobsbawm ve T. Ranger (der.), *The Invention of Tradition*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1983)
- Micheal Keating, "Stateless nation-building: Quebec, Catalonia and Scotland in the changing state system", *Nations and Nationalism*, Cilt. 3, No. 4, 1997, ss. 689-717.
- Elie Kedourie, *Nationalism* (Oxford: Blackwell, 1993)
- James G. Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, (London: Macmillan Press, 1998 (1. Baskı:1991))
- Taras Kuzio, "'Nationalising states' or nation-building? A critical review of the theoretical literature and empirical evidence", *Nations and Nationalism*, Cilt. 7, No. 2, 2001, ss. 135-154.
- Will Kymlicka, "Ethnic Relations and Western Political Theory", Magda Opalski (der.), *Managing Diversity in Plural Societies: Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe* (Ottawa: Forum Eastern Europe, 1998(a)), ss. 275-322.
- Will Kymlicka, "Multinational Federalism in Canada: Rethinking the Partnership", Roger Gibbins ve Guy LaForest (der.), *Beyond the Impasse: Toward Reconciliation* (Montreal: Institute for Research on Public Policy, 1998(b)), ss. 15-50.
- Will Kymlicka, *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights* (Oxford, New York: Clarendon Press, 1995)
- Leslie S. Laczko, *Pluralism and Inequality in Quebec* (New York: St. Martin's Press, 1995)
- André Lecours, "When Regions Go Abroad: Globalization, Nationalism and Federalism", *Globalization, Multilevel Governance and Democracy: Continental, Comparative and Global Perspectives konferansı metni*, 3-4 Mayıs 2002, Queen's University, ss- 1-16.

- Neil MacCormick, "Liberal Nationalism and Self-Determination", Desmond M. Clarke ve Charles. Jones (der.), *The Rights of Nations. Nations and Nationalism in a Changing World* (Cork: Cork University Press, 1999), ss. 65-87.
- Stephen May, "Uncommon Languages: The Challenges and Possibilities of Minority Language Rights", *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Cilt. 21, No. 5, 2000, ss. 366-385.
- Tim Nieguth, "Beyond dichotomy: concepts of the nation and the distribution of membership", *Nations and Nationalism*, Cilt. 5, No. 2, 1999, ss. 155-173.
- Kai Nielsen, "Liberal Nationalism, Liberal Democracies, and Secession", *The University of Toronto Law Journal*, Cilt. 48, No. 2 (Bahar 1998), ss. 253-295.
- Bhikhu Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek. Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori* (Ankara: Phoenix, 2002), çev. Bilge Tanrıseven
- Carole Pateman, *The Sexual Contract*, (Cambridge: Polity Press, 1988)
- Alan Patten, "The Autonomy Argument for Liberal Nationalism" *Nations and Nationalism*, Cilt. 5, No. 1, 1999, ss. 1-17.
- William Safran, "Introduction: The Political Aspects of Language", *Nationalism and Ethnic Politics*, Cilt. 10, No. 1, Bahar 2004, ss. 1-14.
- Michel Seymour, "Quebec and Canada at the crossroads: a nation within a nation" *Nations and Nationalism*, Cilt. 6, No. 2, 2000, ss. 227-255.
- Yossi Shain ve Martin Sherman, "Dynamics of disintegration: diaspora, secession and the paradox of nation-states", *Nations and Nationalism*, Cilt. 4, No. 3, 1998, ss. 321-346.
- Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, (İstanbul: İletişim, 2004 (3. Baskı, ilk baskı 1994))
- Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni* (Ankara: Dost, 2002)
- Anthony D. Smith, *National Identity*, (London: Penguin, 1991)
- Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford: Blackwell, 1986)
- Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival* (Cambridge: Cambridge University Press: 1981)
- Dale Thomson "Language, Identity, and the Nationalist Impulse: Quebec", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Cilt. 538, Being and Becoming Canada (Mart 1995), 69-82.
- Nafiz Tok, "İki Liberal Kültürel Çoğulculuk Modeli: Müdahale Etmeme ve Ayrımcılık Yapmama", *Liberal Düşünce*, Bahar Yaz 2005, Yıl 10, No. 38-39, ss. 29-44.
- Nafiz Tok, *Kültür, Kimlik ve Siyaset* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003)
- Ergün Yıldırım, "Küreselleşen dünyada Milliyetçilik", *Doğu Batı*, Cilt 9, No. 38, Ağustos-Ekim 2006, ss. 181-199.
- Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu Türküm Diyebilene". *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları* (1919-1938), (İstanbul: İletişim, 2001)
- Nira Yuval-Davis, *Cinsiyet ve Millet* (İstanbul: İletişim, 2003)